

Dankbaarheden

All is quiet on New Year's Day.

Waar ik mee zal eindigen is een dankwoord aan de hogere machten die hebben beschikt dat het verhaal van mijn psychose een goede afloop heeft gekregen. Waar ik mee wil beginnen is mijn dank uitspreken voor de mensen die deze bijeenkomst en dit weekend mogelijk hebben gemaakt, voor de Stichting Psychiatrie en Filosofie en de instelling van en het in leven houden van de van Helsdingenprijs. Ze bieden een stimulans om naast de bekentenisverhalen ook te zoeken naar en te schrijven over filosofisch inzicht in het bijzondere verschijnsel dat de psychose is. Ja, mijn grote dank voor deze prijs, en het hele kader dat de Stichting heeft geschapen, waarzonder mijn boek niet eens zou bestaan.

De focus in mijn verhaal zal liggen op twee begrippen uit het werk van de Frans-Amerikaanse denker René Girard. Op de ondersteunende website van *De overtocht* schrijf ik: "In mijn boek is Girard de belangrijkste theoreticus en ik ben ervan overtuigd dat de psychose nooit zal worden begrepen tenzij je een concept hebt dat overeenkomsten vertoont met dat wat Girard 'metafysisch begeerte' noemt." Dit begrip, "metafysische begeerte" wil ik hier als eerste wat verder uit de doeken doen. Daarna, in de tweede helft van mijn verhaal, zal ik ingaan op een ander belangrijk begrip uit het denken van Girard: "de crisis van de verschillen."

Omdat René Girard niet bij iedereen bekend is, zal ik, voor ik daaraan begin, kort een paar dingen over zijn leven vertellen.

René Girard is een moderne Franse denker, voornamelijk actief in de tweede helft van de vorige eeuw. En hij was niet de enige. De hele naoorlogse periode in Frankrijk vibreerde van filosofische activiteit, met Jean-Paul Sartre als de meest in het oog lopende figuur. Alhoewel Girard al in 1946 op 23-jarige leeftijd naar de Verenigde Staten emigreerde, probeerde hij met deze grote Frans-filosofische intensiteit mee te vibreren. Zo organiseerde hij in 1966 in Baltimore een conferentie waarvoor hij alle kopstukken van het moderne Franse denken had uitgenodigd. En de meeste genodigden – om er een paar te noemen, Roland Barthes, Lucien Goldman, Jacques Lacan, Jacques Derrida – waren ook werkelijk naar Baltimore afgereisd en hebben daar hun stem laten horen.

Dat meevibreren van Girard is, als we nu naar de geschiedenis terugkijken, uiteindelijk niet helemaal geslaagd. Sla je een boek uit de jaren 80 of 90 over "het moderne Franse denken" open, dan zul je Girard

daar in de regel niet in aantreffen. Hij was en schreef te conservatief, te ouderwets, te traditioneel om in al het avantgardistische geweld van de moderne Franse denkers te delen. Politiek omschreef hij zichzelf als een “man van het midden”, wat wil zeggen dat hij grote reserves had tegen de overwegend linkse sympathieën van zijn Franse denkbroeders. Ten slotte, en dit is wat hem indertijd echt diskwalificeerde binnen het seculiere klimaat van dat moderne Franse denken, heeft hij zich aan het begin van zijn academische loopbaan tot het Christendom bekeerd. Nochtans wist hij in de jaren 60, 70 en 80, waarin hij zijn hoofdwerken publiceerde, de belangstelling te wekken van een relatief kleine en trouwe groep bewonderaars. Zijn werk is resistent tegen intellectuele modes gebleken. De conferentie in Parijs dit jaar – 2023 is het jaar waarin hij honderd jaar oud geworden zou zijn – heeft een record aantal deelnemers getrokken. Ja, je kunt zeggen dat de mimetische theorie, zoals de theorie van Girard is gaan heten, leeft.

De twee begrippen waar ik in deze presentatie aandacht op wil vestigen, zijn beiden kernbegrippen in het denken van Girard. Het is daarom dat ik het, wat mijn inleiding betreft, bij deze biografische en historische notities wil laten.

Ik ga nu verder met de twee genoemde begrippen, te beginnen met de “metafysische begeerte.” “Metafysische begeerte”, dat is een hele mond vol, en klinkt als iets ingewikkeld-filosofisch. Toch is het geen moeilijk begrip. Ik zal mijn uitleg daarvan beginnen met het citeren van de begintekst van mijn boek, op pagina één. Dit is de eerste paragraaf van het voorwoord, dat getiteld is “Einstein en ik.”

‘Had je het gevoel dat je was voorbestemd om een belangrijk iemand te worden? Had je het gevoel dat je een erg speciaal of buitengewoon persoon was?’ Dit zijn twee vragen uit een lijst op de website van *Psychosenet*. Daarmee kun je testen in welke mate je de laatste week last hebt gehad van psychotische verschijnselen. Je hebt de keuze uit vier antwoorden: nooit, soms, vaak en bijna altijd. ‘Denk niet te lang na over een antwoord, de eerste reactie is meestal de beste’ – staat bovenaan de lijst. In het kader van een dergelijke vragenlijst hebben deze vragen over belangrijk of buitengewoon zijn in eerste instantie een signaalfunctie en spelen ze dezelfde rol als vragen over stemmen, complotten of telepathie. Maar eigenlijk zijn het ook – je hoeft ze maar net even iets anders te formuleren om het te zien – kernvragen in elk zelfbesef, ja, behoren ze tot de vragen die mensen zichzelf in talloze situaties voortdurend stellen, of waarvan de onderhuidse sturingskracht iedere keer weer gevoeld kan worden. Wat heb ik met andere mensen gemeen en wat is er bijzonder aan mij? Hoe sta ik ervoor? Of al alleen maar – doe ik wel mee? Tel ik wel? Ben ik wel iemand?¹

Iemand willen zijn. Wie wil dat niet? Wat moet je denken van mensen die antwoord 1 hebben gegeven? Die zichzelf helemaal ‘nooit’ speciaal of buitengewoon vinden? Die er helemaal mee kunnen leven “gewoontjes” te zijn? Is dat wel gezond?

Gewoontjes zijn, en daar tevreden mee leven, is in onze opgejaagde tijd helemaal niet zo gemakkelijk. Je zou het ook als een vorm van spiritualiteit kunnen zien. Er is zelfs een zelfhulpboek voor geschreven, waarvan de titel is: *Gelukkig, ik ben een grijze muis*. De ondertitel is *Provocatief zelfhulpboek voor*

middelmatige mensen. Ongeveer op twee derde van het boek – als aankomende grijze muis heb je dan al heel wat lastige hordes genomen – wordt de lezer gevraagd “afscheid te nemen van het ideale ik.” Een van de oefeningen die je dan kunt doen is om aan dat ideale ik een afscheidsbrief te schrijven.

Het volgende citaat komt uit zo’n afscheidsbrief die de auteur van dit boek, Anneke Dekkers, de lezer als voorbeeld voorlegt. De fictieve schrijfster heeft de naam Annelies. Met in de aanhef “Beste Geweldenaar” schrijft Annelies onder andere:

Met pijn in het hart schrijf ik je om te zeggen dat ik niet meer met je verder wil. Het is genoeg geweest, ik wil en kan niet meer voldoen aan je wensen. Het doet pijn omdat ik nog weet hoe geweldig het was toen we elkaar tegenkwamen. Ik was zestien en heel verlegen, ook ontevreden met mezelf. Jij verscheen voor mij, zo sterk en liefdevol. Zo bruisend en zo vol energie. Zo wilde ik zijn!²

Dit is het dus, die ontologische of metafysische begeerte. Zo wil ik zijn! Het is een begeerte zonder object. Het gaat niet om geld of bezit, het gaat niet om seks, het gaat niet om macht en ook gaat het niet eens om roem. Het gaat om “Zijn”. Iemand willen Zijn. En de vraag die René Girard hier dan bij stelt is, waar komen deze verlangens dan zelf weer vandaan? Welke god bepaald of bruisende energie begerenswaardig of nastrevenswaardig is?

Iemand willen zijn, zegt Girard, is *zoals* iemand willen zijn. Willen zijn als degene die de successen die ons interesseren belichaamt. Iemand met voetbalambities denkt aan Johan Crujff, iemand die filmster wil worden denkt aan Robert de Niro of Meryl Streep. Een Amerikaanse studiegenote in mijn verleden, heeft me ooit verteld dat ze op haar zestiende levensjaar twijfelde tussen het willen worden van de eerste vrouwelijke president en het willen worden van de eerste vrouwelijke astronaut. Zelf, rondom diezelfde leeftijd, twijfelde ik voornamelijk tussen rockgitarist en natuurkundig genie, Carlos Santana en Albert Einstein. Het vooruitwerken in mijn schoolboeken op mijn kamer werd voortdurend onderbroken door het maken van muziek. Op mijn accordeon speelde ik Samba Pa Ti, inclusief de virtuoze gitaarsolo op het einde. Uiteindelijk werd Einstein mijn belangrijkste voorbeeldfiguur en koos ik er op mijn 18de voor natuurkunde te gaan studeren.

René Girard begint zijn verhaal met voorbeelden uit de literatuur. Don Quichote is iemand die een roemrijke ridder wil worden en Amadis de Galliër als de leidende ster aan het firmament zet. Emma Bovary is een vrouw die naar een liefdesleven verlangt dat net zo flamboyant is als in de liefdesromannetjes die ze verslindt. In *Rood en Zwart* van Stendhal gaat het, wat voorbeeldfiguren betreft, om niemand minder dan Napoleon – en die kennen we ook vanuit de psychiatrie! De metafysische begeerte iemand te willen zijn, is ook een begeerte iemand na te volgen, wat dan “mimetische begeerte” wordt genoemd. “Mimese” is een Grieks woord wat nabootsing betekent. Ik doe alles wat mijn voorbeeld ook doet. Gitaar spelen, geweldige theorieën bedenken, tegen reuzen vechten, moorden als een militaire geweldenaar, de liefde bedrijven in een rijdende koets – het maakt niet uit, alles is mogelijk.

Het is deze begeerte of dit verlangen “iemand te zijn” die Girard helemaal in het midden van zijn denken plaatst. Daar draait het allemaal om. En dan gaat zijn aandacht niet zozeer uit naar de psychopathologie,

maar naar de conflictsituaties waartoe deze begeerte kan leiden. Een model kan gemakkelijk uitgroeien tot een rivaal. Dat is een van de kernvraagstukken van de mimetische theorie.

In mijn boek beschrijf ik hoe ik een waan ontwikkelde waarin ik in een geheim genootschap zat met genieën als René Descartes, Albert Einstein, William Shakespeare en Leonardo da Vinci. Een psychose lijkt op een bepaalde manier op een ontremming van deze metafysische begeerte. Dergelijke ontremmingen zie je ook weleens buiten de psychopathologie. Ik denk bijvoorbeeld aan een bepaald soort groepsgedrag in studentenhuizen waarbij de Nobelprijzen je om de oren kunnen vliegen. Maar aan elk brallerig studentenfeestjes komt een einde, terwijl bij een psychose de ontremmingen, of met een wat sjieker woord, de “disinhibities”, zich blijven voortzetten. In mijn boek heb ik met name de beginfase van normaal naar psychotisch tot in detail kunnen beschrijven.

Zonder dat ik het aanvankelijk in de gaten had was ik me uit de behuizing van mijn knellende persoonlijkheid gaan wurmen, was ik voor mezelf een plaats gaan bereiden binnen een mythe waarin ik de Groten der Aarde naast me had. Geen wonder dat het licht zo mooi kon schijnen. Geen wonder dat de muziek uit de luidsprekers van de kleine stereo-installatie in het huis van mijn ouders rechtstreeks uit de hemel leek te stromen.³

In mijn waan was ik Einstein nabij. En als het model en het subject dicht bij elkaar komen, zo zegt de mimetische theorie, dan ontstaat er een crisis – de mimetische crisis, die een crisis van verschillen is.

We komen nu bij mijn tweede Girardiaanse begrip, dat aanzienlijk moeilijker is om uit te leggen. Ten eerste switchen we bij Girard nu van de psychologie naar de antropologie. De crisis van verschillen is in eerste instantie steeds een crisis binnen een gemeenschap, een maatschappelijke crisis. Met de grote aandacht die Girard besteedt aan “primitieve” gemeenschappen, spreken we dan over een offercrisis of een sacrificiële crisis. We moeten dus even een stap buiten de psychopathologie maken, maar ik beloof dat we daar weer snel naar zullen terugkeren.

De tweede reden waarom Girards opvatting van de relatie tussen “crisis” en “verschillen” onwennig is, is dat hij niet meegaat met een denken waarin maatschappelijk onrust steeds wordt teruggevoerd op verschillen in macht, economische positie, etcetera. Het verschil waar bij Girard vol de schijnwerpers op staan, is het verschil tussen twee vormen van geweld, tussen het “sacrale” geweld en het “profane” geweld, tussen het “onreine” geweld en het “zuiverende” geweld of tussen – een beetje plompverloren uitgedrukt – het “goede” geweld en het “kwade” geweld. Een gemeenschap kan volgens Girard niet bestaan zonder dit verschil. Als dit verschil zou verdwijnen, dan sleurt het alle andere verschillen in haar kielzog mee.⁴ Ik beschouw dit als een van de grootste inzichten van Girard die direct van toepassing is op mijn psychose. Als het verschil tussen Einstein en mijzelf verdwijnt, dan verdwijnt in feite mijn hele persoonlijkheid.

Met deze visie op verschillen staat Girard ook in contrast met zijn Franse denkcollega's. Denk aan iemand als Jacques Derrida, die de grote metafysische verschillen steeds wil "deconstrueren". Girard meent niet dat de analyses van Derrida onjuist zijn, maar hij meent dat je verschillen niet ongestraft ondermijnen. Ze beschermen ons. Zonder het "goede" geweld, dat wil zeggen, zonder het legitieme en institutionele geweld zou de chaos werkelijk losbarsten. Wellicht had de bestorming van het Capitool in 2020 ook Franse progressieve denkers als Derrida en Foucault hiervan kunnen overtuigen, maar in de jaren zestig en zeventig domineerde een blind en ondoordacht te noemen protest tegen institutioneel geweld. Girard verschilde dus sterk van mening met zijn Franse denkbroeders over, bijvoorbeeld, mei 1968.

En nu we dan toch in de jaren zestig zijn aangekomen, zal ik een citaat geven uit het boek *Bericht aan de rattenkoning* van Harry Mulisch, dat hij geschreven heeft naar aanleiding van de provorellen. Het hoofdstuk waaruit ik citeer heet: "Goed dat er politie is." Harry Mulisch, zo kennen we hem allemaal, is bepaald niet een conservatief schrijver met "orde en gezag" hoog in het vandaal. Hoewel hij wel enige afstand bewaart, spreken de ludieke acties van de provo's hem zeker aan. Maar als er onder de provo's stemmen opgaan die zeggen dat de politie moet worden afgeschaft, schrijft Mulisch:

Als de politie werd afgeschaft, zouden de straten binnen een week bezaaid zijn met doden, terwijl de halve stad in brand zou staan. De ochtend van de eerste dag – terwijl de ex-agenten opgetogen uit de bureaus stromen – zou het nog vrij normaal toegaan; de mensen gaan naar hun werk, de trams rijden, de cafés zitten vol. Alleen hier en daar een paar schermutselingen: een ober holt een klant achterna die opgestaan is zonder te betalen, en slaat hem tegen de grond; als preventieve maatregel haalt hij honderd gulden uit de portefeuille van de bewusteloze. In een winkel dwingen de klanten een vrouw om de gestolen b.h. terug te geven; vervolgens, omdat er onmiddellijk voorbeelden moeten worden gesteld, krijgt zij een pak slaag van de chef. Maar twee dagen later zijn er geen cafés of winkels meer open. Aan diggelen geslagen etalages zijn dichtgetimmerd, en omdat bij alle banken de kluizen zijn leeggehaald door het personeel – de overvallers kwamen te laat – is het geld waardeloos geworden. Na nog een dag of drie oorlog van iedereen tegenover iedereen⁵ beginnen huizen, straten, buurten zich aaneen te sluiten en verschansen achter barrikades.

Vervolgens beschrijft Mulisch een burgeroorlog in Amsterdam. Het verhaal eindigt als volgt:

Wanneer uit alle huizen, voor zo ver intact, witte vlaggen waaien, betrekken de pooiers die Amsterdam gepacificeerd hebben de lege politiebureaus, en doen de uniformen aan die daar nog blijken te hangen. Op dat moment zal in de verwoeste stad voor onafzienbare tijd een politie zijn ontstaan, waarnaast de vroegere het Leger des Heils was.⁶

Het zal duidelijk zijn dat Harry Mulisch over geen enkele kennis beschikt van het werk van René Girard, maar dat hij in zijn intuïtieve beschrijving een beeld oproept van hoe in een tijd van maatschappelijke chaos rollen als "bankemployee" en "overvalleur", of "pooier" en "politieman" volledig door elkaar kunnen lopen. De culturele orde, het systeem van verschillen, voedt en draagt ook de individuele identiteit die mensen in hun leven scheppen. Dit systeem kan onder grote druk komen te staan en kan soms zelfs volledig bezwijken... Als we het hebben over de "sacrificiële crisis" van Girard, of over de "crisis

van verschillen”, dan hebben we het over sociale chaos, grootschalig maatschappelijk tumult, burgeroorlogen.

Deze “crisis van verschillen” komt uitgebreid aan de orde in het magnum opus van René Girard, zijn in 1978 verschenen boek *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, in het Nederlands vertaald als *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was...* Dit boek is geschreven in gespreksvorm. Twee Franse intellectuelen, Guy Lefort en Jean-Michel Oughourlian, stellen in dat boek vragen aan Girard en denken met hem mee. Deze twee gesprekspartners zijn allebei psychiater. In het laatste deel van het boek, in een hoofdstuk met de titel “Het begeren zonder object,” stelt Girard de vraag: “Hoe ziet u als psychiaters de psychose in het perspectief dat ik ontvouwd heb?”⁷

Daarna zijn een hele poos lang alleen de twee psychiaters aan het woord en denken na over rationele begeerte en irrationele begeerte, over verdwijnende en opnieuw verschijnende verschillen. Het is in dat hoofdstuk dat eigenlijk de eerste tastende pogingen worden gedaan om psychopathologische verschijnselen, waarbij de gehele persoonlijkheid kan desintegreren, in verband te brengen met sociale processen, waarbij de culturele orde als geheel desintegreert.

Het is een boeiende discussie die deze twee psychiaters voeren, en ik heb daar een aantal dingen van overgenomen, maar niet alles. In de mimetische theorie ligt heel veel nadruk op de problematiek van het geweld, maar als we denken aan iemand die een psychose ondergaat, zien we niet onmiddellijk iemand voor ons die moordend en verkrachtend door het leven gaat.

Zeker, onmiskenbaar, kunnen er in een psychose problemen optreden die gerelateerd zijn aan geweld. Het woord “disinhibitie” heb ik al laten vallen – daaronder versta ik het wegvallen van bepaalde sociale regels, ontremmingen, het vervagen van de *do’s and don’ts*. Dit kan in psychoses allerlei bizarre vormen aannemen, en zeker kan daarbij geweld naar boven komen.

Maar theoretisch denk ik dat je bij een psychopathologische “crisis van verschillen” beter kunt kijken naar andere verschillende die de persoonlijkheid kunnen ontwrichten, zoals het verschil tussen “letterlijk” en “figuurlijk”. In mijn ogen is dit een van de belangrijke verschillen die in psychoses vaak onder druk komt te staan. Wat filosofischer gezegd, in een psychose raak je de grip kwijt op de logica van de representatie. Engelen kunnen letterlijk in je oren fluisteren... En de jampot voor je neus aan de ontbijttafel kan als “figuurlijk” voorkomen, als slechts een bedenkfel. Als “figuurlijk” en “letterlijk” door elkaar gaan lopen dan krijgen religieuze gevoelens vrij spel, maar kunnen er ook momenten zijn waarin het is alsof alle woorden tussen haakjes staan. Alles kan hyperwerkelijk worden en alles kan hypo-werkelijk worden, onderwerkelijk of zelfs onwerkelijk, alsof je in een film zit die door een ander wordt geregisseerd.⁸

De verdwijnende verschillen zoek ik in eerste instantie niet, zoals Girard doet, in het geweld. Maar Girard heeft helemaal gelijk als hij vaststelt dat, als er bepaalde belangrijke verschillen verdwijnen, allerlei andere verschillen daarin meegesleurd kunnen worden. In mijn boek ga ik daar vrij uitgebreid op in en geef voorbeelden uit mijn eigen psychose.

Als ik werkelijk geloof dat ik Einstein *ben*, dan raakt dit ook mijn besef van mijn geboorteland, mijn moedertaal, de vraag of ik kinderen heb, mijn godsdienst. Zelfs het conventionele verschil tussen leven en dood zoals wij dat in onze westerse maatschappij beleven is bij een dergelijk radicale identiteitstoe-eïgening niet te handhaven. Om Einstein te kunnen *blijven* heb je een heel occult verklaringssysteem

nodig, bijvoorbeeld met in bruikleen genomen reïncarnatie-achtige elementen uit andere godsdiensten. Met Albert als voornaam zou ik nog wel uit de voeten kunnen, maar hoe verklaar ik dat Einstein opeens zo goed Nederlands praat? En wat is hij in godsnaam aan het doen in Waalwijk, *of all places*? Veel psychotische activiteit houdt zich bezig met het oplossen van dat soort netelige kwesties. Psychotisch denken is bovenal *de wereld coherent proberen te maken*, en daar zijn vaak hele vreemde, buitenissige ideeën voor nodig, precies zoals Don Quichot steeds zijn tovenaars nodig heeft om zijn ridderschap in stand te houden. Echter, de enige hypothese die alles weer normaal zou maken, namelijk dat ik níet Einstein ben, zal, zolang ik hem in de omklemming van mijn metafysische begeerte vasthoud, voor mij de minst plausibele zijn.⁹

Deze passage bevat de kern van mijn inzicht in mijn geestelijke avontuur. De fantasma's of de wanen kunnen ontstaan doordat er belangrijke verschillen verdwenen zijn. De metafysische begeerte fungeert hierin als de energiecentrale die de psychose in leven houdt.

Ik zal eindigen met een herinnering uit mijn eerste psychose die ik niet in mijn boek heb opgenomen en die de laatste tijd sterk is boven komen drijven.

Een van de hoogtepunten uit mijn psychose was mijn ontmoeting met de zwager van een vriend van me, die ik in mijn boek C. noem. C. studeerde natuurkunde aan de Technische Hogeschool in Eindhoven en was bezig aan een afstudeerscriptie waarin hij de relativiteitstheorie van Einstein en de quantum mechanica met elkaar probeerde te verzoenen. Bepaalde fragmenten uit dat wonderlijke gesprek heb ik in mijn boek wel beschreven.¹⁰ De ontmoeting vond plaats op een oudejaarsavondfeest waarop ik dacht dat, om klokslag 12:00, de wereld zou vergaan.¹¹ In het ouderlijke huis van die vriend mocht ik blijven slapen. Ik herinner me hoe ik op Nieuwjaarsochtend wakker werd, met zonlicht dat tussen de gordijnen binnen kwam en over de witte lakens scheen, en hoe in mijn hoofd een rust was teruggekeerd. Nachtenlang had ik alleen maar naar muziek geluisterd, gelezen, gedacht, geschreven. En nu had ik een hele diepe nachtrust achter de rug, waarna alles verstorven leek.

Met een heel bevreemd gevoel dacht ik terug aan wat er allemaal gebeurd was de afgelopen dagen, ook nog de vorige avond.¹² Als iemand had begrepen wat er met mij aan het gebeuren was, dan zou deze tegen mij gezegd hebben: "Probeer die rust in je hoofd vast te houden, misschien kun je dan nog aan een echte psychose ontsnappen!" Maar voor mezelf was het alsof me iets heel belangrijks was ontnomen, iets dat me al dagenlang intens bezielde. Tijdens het aankleden en douchen op die ochtend dacht ik terug aan de gesprekken die ik met C. had gehad. We hadden het over de vijfde en de zesde dimensie gehad. Ik probeerde terug te denken aan de dingen die hij me had uitgelegd en opeens voelde ik dat het draaien en zinderen in mijn hoofd weer was begonnen.

De stroom was weer op gang gekomen! – besepte ik al snel. Nee, ik zou niet gedoemd zijn weer dat verlegen jongentje te worden uit wiens huid ik was weggekropen. Ik zou verdergaan met het veroveren van de wereld, boeken schrijven over wat ik allemaal bedacht had, verder bouwen aan een glorieus toekomstvisioen vol reizen, vrouwen en nieuwe inzichten. God zij dank, alles was er weer! God zij dank,

ik was weer helemaal creatief! God zij dank zouden de wolken scheuren en zonnestralen doorbreken, alleen maar omdat ik de moeite nam om naar de hemel te kijken. God zij dank zouden de stoplichten weer op groen springen als ze mij aan zagen komen lopen. God zij dank, het zou goed met me aflopen!

En inderdaad, uiteindelijk zou het, god zij dank, goed met me aflopen. Alleen, op die Nieuwjaarsochtend, 1 januari 1979, wist ik nog niet op welke manier.

Dekker, Anneke (2008), *Gelukkig, ik ben een grijze muis: Provocatief zelfhulpboek voor middelmatige mensen*. Amsterdam : Pearson Education Benelux.

Girard, René (1986 [1961]), *De romantische leugen en de romaneske waarheid*. (*Mensonge romantique et Vérité romanesque*.) Vertaling: Hans Weigand. Kampen: Kok Agora.

Girard, René (1990 [1978]), *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was...* (*Des choses cachées depuis la fondation du monde*.) Vertaling: J. Kleisen, B.A.G. Hoffschulte & J.J.W. Gunning. Kampen: Kok Agora.

Girard, René (1994 [1972]), *God en geweld: Over de oorsprong van mens en cultuur*. (*La Violence et le Sacré*.) Vertaling: Michel Perquy. Tiel : Lannoo.

Mulisch, Harry (1966), *Bericht aan de rattenkoning*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Sass, Louis A. (1992), *Madness and Modernism: Insanity in the Light of Modern Art, Literature, and Thought*. New York: BasicBooks.

Vorstenbosch, Berry (2021), *De overtocht: Filosofische blik op een psychose*. Amsterdam: Lontano

¹ Vorstenbosch, 2021, 11.

² Dekkers, 2008, 158.

³ Vorstenbosch, 2021, 132.

⁴ “De offercrisis, met andere woorden het verloren gaan van het offer, is de teloorgang van het verschil tussen onrein en zuiverend geweld. Als dit verschil verloren is, kan er geen zuivering meer plaatshebben, en het onreine, besmettelijke, dat wil zeggen wederkerige geweld verspreidt zich over de gehele gemeenschap. Het sacrificiële verschil, het verschil tussen het reine en het onreine, kan niet worden uitgewist zonder dat daarin alle andere verschillen worden meegesleurd. De offercrisis moet omschreven worden als een crisis van de verschillen, dat wil zeggen van de gehele culturele orde. Deze is immers niets anders dan een georganiseerd systeem van verschillen: de individuen verkrijgen hun ‘identiteit’ dankzij de differentiële afwijkingen die hen in staat stellen zich tegenover de ander te situeren.” Girard, 1994 [1972], 55.

⁵ De oorlog van iedereen tegen iedereen is een term die binnen de mimetische theorie vaak gebruikt wordt. Ze komt oorspronkelijk uit het werk van Thomas Hobbes.

⁶ Mulisch, 1966, 81-82.

⁷ Girard, 1990 [1978], 366.

⁸ Het debat of mensen in een psychose in een al te letterlijke of al te figuurlijke wereld leven gaat uit van een verkeerde vraagstelling. Het is het *verschil* dat verdwijnt, waardoor beiden belevingsmogelijkheden mogelijk zijn, zelfs binnen één psychose. Wat wél een zinvolle en interessante vraag is, is of het de hypo-werkelijkheid is dan wel de hyper-werkelijkheid is die in een specifiek psychotisch (of literair) verhaal prevaleert. De teksten van Lacan en

Derrida, die beiden tenderen naar een opvatting dat het bewustzijn geheel uit taal bestaat, hebben een soms sterk hypo-werkelijk karakter en kunnen als voorbeeld genomen worden van filosofische teksten die sterk gelijken op de teksten van psychoten. Zo schrijft Louis A. Sass, als hij Derrida bespreekt: “At times one almost has the sense that such patients, like certain deconstructionists, are experiencing words, both their own and those of others, as if they were perpetually surrounded by quotation marks,” Sass, 1992, 204-205.

⁹ Vorstenbosch, 2021, 182-183.

¹⁰ Vorstenbosch, 2021, 162. Dit gesprek over de vijfde en de zesde dimensie probeer ik enigszins dramatisch naar voren te brengen in de [presentatie voor de COV&R](#).

¹¹ Dit is een typisch voorbeeld van het verdwijnen van het verschil tussen letterlijk en figuurlijk. Denk aan de uitdrukking “het is vijf voor twaalf”. Zie ook de artikelen op internet over de [Doemsdagklok](#) die momenteel (september 2023) op 90 seconden voor twaalf staat.

¹² Het was een beetje als het ontwaken van de *lovers* aan het eind van de Midzomernachtdroom, zoals William Shakespeare dat in het stuk met deze titel opgeroepen heeft.